

Hervadás

Érzékeny regények tudástörténeti megközelítésben

Hervadás

Érzékeny regények tudástörténeti megközelítésben

Bevezetés

„Az én kis hajlékom temérdeksége ritkul, lassanként elveszti már zöld koronáját, és midőn így írok, egy öszvefonnyadt sárga levél panaszkodva s búcsúzva esik pennám alá.”¹ Ha hihetünk Fanninak, és a természeti képek valóban így módon tolakodtak az érzékeny regények szövegébe, akkor e sok könyvet számláló műcsoport csaknem minden darabjának szakadatlan, sűrű lombhullásban kellett íródnia. A 18. század második felének regényeit át- meg átszövik a természeti képek és a rendszerbe szerveződő növényi metaforák, nem függetlenül attól, hogy a regények hősei meglehetősen sok időt töltenek különféle természeti terekben, ahol időnként virágzó, máskor hervatag növényekkel kerülnek közvetlen érintkezésbe. Az emberi és növényi élet jelenségeit analógiába helyező populáris emberkép mégsem az íróeszközök útjába keveredő kerti hulladékokból, hanem a megelőző évtizedek irodalmának hagyományából építkezik. Erre Fanni is bizonyítékkal szolgál, mikor a Gessner *Idilljeinek* olvasásához kapcsolódó T-ai Józsival közös élményéről tudósít.² A következő oldalakon arra igyekszem választ találni, milyen funkciót tulajdoníthatunk az érzékenységi regényirodalmában a növényi metaforarendszerek masszív poétikai rétegének? Úgy vélem, ez a kérdés, ha kellő távolságból és megfelelő körültekintéssel közelítünk hozzá, az érzékeny regények „érzékenysége” mibenlétéhez is közelebb vihet, így új szempontokat nyithat meg ezen alkotások értő befogadásához.

*

Az érzékenység irodalmának vizsgálatában a tudománytörténeti ismeretek fölhasználása termékeny eljárásnak bizonyul. Az elemzett művekkel kortárs antropológiai, esztétikai vagy orvostudományi tudás hatásainak kimutatása mellett is egyértelmű azonban, hogy az irodalom funkciója a kései felvilágosodás időszakában sem a pusztán tudománynépszerűsítés vagy ismeretterjesztés.³ A tudományos ismeretként azonosított és tudománytörténeti

¹ [KÁRMÁN József]: Fanni' hagyományai, Uránia, Első Esztendő, II. Kötet [!] (1794), 226.

² Az érzékeny regényekre jellemző saját poétikai előképeinek megidézése. Werther és Lotte a vihart szemlélve asszociálnak Klopstock egyik ódájára, később pedig Osszián énekeit is közösen forgatják. Siewart, Johann Martin Miller regényhőse egy gyümölcsöskertben recitálja szerelmének Ewald Christian von Kleist *A Tavas* című költeményét, de Klopstock *Messiása* is előkerül hasonló meghitt olvasási jelenetekben. Ebbe a 18. század középső harmadát reprezentáló körbe illeszkedik a fent említett Gessner is, akinek idilljeit az 1790-es évek magyar olvasója – így Fanni – már Kazinczy fordításában is a kezébe vehette.

³ Ellentétben például Laczházi Gyulával, aki a tudás popularizálásának funkcióját emeli az érzékeny irodalomban, elemzésében a művekben konstruálódó tudásról, a tudományos ismeretekkel párhuzamosan és

összefüggésben értelmezett tudás ezekben a szövegekben nem a bizonyosság igényével lép fel, hanem változatos perspektívákból válik szemlélhetővé. Az, hogy az imént felsorolt diszciplínák aktuális eredményei számos esetben a 18. század utolsó harmadának regényeiből is kiolvashatók, inkább az irodalom diszkurzusokat összekötő funkciójára, interdiszkurzív jellegére mutat rá. Mivel az irodalom, szemben a tudományos diszciplínákkal, nem rendelkezik saját speciális diszkurzív tartalommal, a különböző – a korszakban épp formálódóban lévő, institucionalizálódó – tudományterületek tudományos ismeretei, valamint előbbiek és a hétköznapi gondolkodás sémái, vagyis a bizonytalan tudás szférája közt is kapcsolatot képes teremteni. Ebben a képletben a sajátosan irodalmi hozzáadott érték azt a poétikai eszköztárat és képességet jelenti, amely révén az irodalmi szövegek megformálódnak, műfaji kódjuknak megfelelő alakot öltenek, létrehozva azokat a fiktív világokat, ahol a különböző diszkurzusok, valamint a valóságos és lehetséges közti átjárás lehetővé válik.⁴

Michael Gamper, akinek vonatkozó gondolatait az előző bekezdésben röviden összefoglaltam, az elbeszélő fikció kísérleti és szimulációs terepként való működésére hívja föl a figyelmet, és úgy véli, ezt a szerepet az irodalom a modernitásban (a 18. század második felétől) leginkább azokon a tudásterületeken és olyan tárgyakkal kapcsolatban hajlamos gyakorolni, ahol a tudományos megközelítések nem mutatkoznak megnyugtatóan eredményesnek.⁵ A következő oldalakon, az érzékenység regényirodalmának vizsgálata során, úgy vélem, éppen a nem-tudás efféle gócpontja körvonalazódik, ahol is az embertudományok (science of man, Wissenschaften vom Menschen) ismeretei, valamint populáris emberképek interferálnak a regény formai keretei közt.⁶ A vizsgálandó műcsoport, az érzékeny regények sajátos poétikai eljárásai révén tehát olyan tudás jöhet létre, amely a tudományos ismeretekről alkotott felfogásnak ugyan nem feleltethető meg, mégis egyszerre támaszkodik a tudományos ismeret és a hétköznapi közmegegyezés legitimitására. Ez a létrejövő tudás nem popularizált, az (egyre szélesebb) olvasóközönség nyelvére lefordított akadémikus tudásként értendő, hanem kísérleti forgatókönyvek formájában jelenik meg, ahol az elbeszélő kommentárjai és a cselekmény kimenetele szankcionálja a főszereplők magatartását, amely ennek megfelelően

kölcsönhatásban formálódó irodalmi érzékenység-diszkurzusról kívánok szólni. Vö.: LACZHÁZI Gyula, *Érzelmi hatásmódok és az irodalom terapeutikus haszna a XVIII. században*, Helikon, LXII (2016/2), 158.

⁴ GAMPER, Michael: Erzählen, nicht lehren! Narration und Wissensgeschichte, in: Nicola Gess, Sandra Janßen (Hrsg.): *Wissens-Ordnungen. Zu einer historischen Epistemologie der Literatur*, Berlin, Boston 2014, 80-86. Id. még: GAMPER, Michael: Rätsel der Atmosphäre. Umriss einer „literarischen Meteorologie“, *Zeitschrift für Germanistik*, Neue Folge, XXIV, Heft 2 (2014), 230-233.

⁵ GAMPER: Erzählen, nicht lehren! 88-89.

⁶ vö: PETHES, Nicolas: Az eset esztétikája, A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról, ford. ZSELLÉR Anna, *It*, 2012, 433.

követendő vagy elutasítandó, mindenesetre a befogadó adaptív viszonyulására számot tartó magatartásmintának minősül.

Kísérlet, esetleírás, antropológiai regény

A kísérlet fogalma ez esetben tehát nem pusztán metaforikusan használható. Mint Nicolas Pethes rámutat, a korszak regényei gyakran – különösen a Jutta Heinz nyomán „antropológiai regényként” megjelölt művek⁷ – kvázi kísérleti keretrendszereket hoznak létre a fikció eszközeivel. A szereplők (kísérleti személyek) elszigetelése, tervszerű irritációja, reakcióik megfigyelése és a megfigyelések értelmezése ennek az eljárásnak mind részét képezik.⁸ Megítélésem szerint a kísérlet eljárásrendjének egyes elemei az „antropológiai regények” körén messze túlnyúlóan képviseltetik magukat.⁹ A regények cselekményében próbatételként megjelenő, érzéki és ezzel együtt morális kihívást jelentő irritáció például az érzékeny regények egyik állandó eleme. Mindez pedig nem pusztán felszíni jelenség, hiszen a mondott próbatételek esetében e regények legfőbb cselekménybonyolító tényezőiről van szó. Ezek a kihívások ugyanis, amelyek hol direkt morális dilemmák, hol természeti jelenségek, időjárási események formájában teszik próbára az aiszthésizs és a morál egymással összefüggésben elgondolt szerveit (magyarán az emberi érzékenység fiziológiai-pszichológiai apparátusát), olyan reakciókat váltanak ki a főszereplőkből, amelyek aztán meghatározzák sorsuk alakulását.

Ezen a ponton vissza is érkeztünk ahhoz a vakfolthoz, amelyet belátandó az érzékeny regényirodalom serényen folytatja szimulációs, kísérleti tevékenységét. Hogyan képzelhető el az optimális érzékenység állapota, ahol szív (érzelmek) és fej (ész) egyensúlya megvalósul? Mi lehet az ettől az állapottól való szélsőséges eltérések oka? És milyen sorsra számíthatnak a szélsőségesen érzékeny emberek? Az itt fölmerülő kérdések egészen a brit felvilágosodás kezdetéig vezetnek vissza minket, az emberi érzékenység vizsgálata, egy az emberi lény testi és szellemi kapacitásait egyaránt meghatározónak tekintő antropológiai nézőpont kialakításának törekvése ugyanis itt fogalmazódik meg először a 18. század

⁷ A fogalomhoz és az ide sorolt művek köréhez ld.: HEINZ, Jutta, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, De Gruyter, Berlin-New York, 1996, 3, 123-124.

⁸ PETHES, Nicolas: *Zöglinge der Natur. Der literarische Menschenversuch des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, Wallstein, 2007, 10-12.

⁹ Hasonló irányba tágitja a fogalmat Alexander Kosenina is, mikor Goethe *Wertherét* antropológiai regényként értékeli az irodalmi antropológiáról írt tankönyvében. Vö.: KOŠENINA, Alexander, *Literarische Anthropologie. Die Neuentdeckung des Menschen*, Berlin-Boston, De Gruyter, 2016, 74-78.

gondolkodástörténetében. A század elejének brit protoesztétikai szövegei (Shaftesbury, Addison), és az ezek hagyományához kapcsolódó későbbi értekezések (Hutcheson, Burke vagy Kames vonatkozó munkái), mint Csuka Botond az utóbbi években több írásában is rámutatott,¹⁰ nem a mai fogalmaink szerinti (művészet)esztétikaként, hanem az ember érzékelő képességének és ezt lehetővé tevő „esztétikai apparátusának” működését megfigyelő és bemutató írásokként jöttek létre. Tárgyuk az érzékenység szerveinek élményszerű próbatételeire adott válaszok megörökítése, amelynek során jobbra az önmegfigyelés eszközével élnek. E szövegek elválaszthatatlanul kapcsolódnak a morál- és természetfilozófiához, az orvostudományhoz vagy a természetes teológiához; vizsgálódásaik a felsorolt tudásterületekről kölcsönzött sémákba, érvrendszerekbe illeszkednek. Különösen feltűnő ez a providencializmus kozmológiai keretének alkalmazása kapcsán: az isteni gondviselés működése az emberi érzékenység összefüggésében a természet és az ember harmonikus egymásra hangoltságát feltételezi, amely az „esztétikai apparátus” helyes használatán, az elme és a képzelőerő csiszolásán keresztül gyakorlatilag is megtapasztalható. Az emberi érzékenység körültekintő használata tehát, az isteni terv célokságába foglalt szerepének köszönhetően, morális vetülettel rendelkezik. Ez különösen feltűnő Burke vonatkozó írásában, ahol a szerző egyfajta „biztonsági klauzulát”¹¹ vezet be a túlságosan heves benyomások megszelídítésére, fenségessé transzformálására, a fizikai távolságtartás révén.¹²

A német felvilágosodás érzékenység-diszkurzusa a kijelölt útvonalon halad tovább. Legfőbb antropológiai axiómája, amelyet praktikus Ernst Platner nevéhez kötni, a racionalizmus dualisztikus emberképével szemben az embert test és lélek szétválaszthatatlan egységeként, két dimenziójának interdependenciájában fogja föl.¹³ Az antropológia tárgyának összetettségénél fogva maga is interdiszciplináris jelleget ölt, így az emberi természetet illető

¹⁰ CSUKA Botond, *The Teleology of the Aesthetic in the British Enlightenment*, [Doktori disszertáció, ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola], Budapest, 2019, 20. Ld. még: CSUKA Botond, *Providenciális érzékenység: a brit felvilágosodás esztétikájáról = Esztétika – történelem – hermeneutika, Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. POPOVICS Zoltán – SZÉCSÉNYI Endre, Budapest, L’ Harmattan, 2019. 47-53.

¹¹ RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténete*, Atlantisz, Bp, 2022, 107.

¹² „[...] whatever is in any sort terrible [...] is a source of the sublime; that is, it is productive of the strongest emotion which the mind is capable of feeling. When danger or pain press too nearly, they are incapable of giving any delight, and are simply terrible; but at certain distances, and with certain modifications, they may be, and they are delightful, as we every day experience.” BURKE, Edmund, *A Philosophical Enquiry into the Origins of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, London, Printed for R. and J. Dodsley, in Pall-mall, 1757, 13-14.

¹³ „Der Mensch ist weder Körper, noch Seele allein; er ist die Harmonie von beyden, und der Arzt darf sich, wie mir dünkt, eben so wenig auf jene einschränken, als der Moralist auf diese.” PLATNER, Ernst, *Anthropologie für Aerzte und Weltweise*, Erster Theil, Leipzig, in der Dykischen Buchhandlung, 1772, IV. Idézi: HEINZ, Jutta, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, De Gruyter, Berlin-New York, 1996, 29.

vizsgálódások német nyelvterületen is számos, különböző tudományterületek felé mutató kérdést hoznak a felszínre. Az érzékenység antropológiai adottságként egyrészt, már a brit felvilágosodásban fölismerhető elképzelés szerint, fiziológiai adottságok összességén alapul, nevezetesen az érzékek, az ezeket érő hatásokat a lélekkel kommunikáló idegek és az e hatásokat feldolgozó lelki funkciók összességén. Ennek az apparátusnak a működése a német földön nevet nyerő és institucionalizálódó esztétika tudományának is tárgyául szolgál. Az érzékeken alapuló észlelés tudományaként létrejött diszciplína a korszakban egyszerre érdeklődik az érzékelés antropológiai feltételei és az ezek által kiváltott mentális jelenségek (érzések, érzelmek, morális és ízlésítéletek) iránt.¹⁴ Ernst Stöckmann – Csuka Botond brit vonatkozású megállapításait megelőlegezve – ennek kapcsán antropológiai esztétikáról beszél, amelyet a Kant előtti német esztétikai irodalom meghatározó vonulatának tart.¹⁵ Az ily módon számottevő közös mentszettel rendelkező antropológiai és esztétikai diszkurzust mindemellett erőteljesen foglalkoztatja az emberi tökéletesedés (Vervollkomnung) lehetőségeinek föltárása,¹⁶ amelyben a providencializmus keretének továbbélésére ismerhetünk. Itt az érzéki és értelmi funkciók egyensúlya kerül a középpontba, a szélsőséges érzékenység vagy észelvőség patologizálásával, és helyes magatartásmódok dietetikai, pedagógiai igényű felmutatásával.

A fölsorolt tudáselemek a tudományos írásokkal párhuzamosan az érzékeny irodalom szövegeiben is cirkulálnak. De beszélhetünk-e egyáltalán világosan megkülönböztethető tudományos és irodalmi szövegekről ebben a korszakban? Léteznek-e ekkoriban azok az elkülönült diszkurzusok, amelyeknek interferenciáját észlelni véljük? Ezen óhatatlanul felmerülő kérdések fényében az eddig kifejtettek tovább árnyalandók. A felvilágosodás időszakában ugyanis irodalom és tudomány funkcionális rendszereinek elkülönülése még intenzíven zajló folyamat – ennek fényében pedig a két rendszer közti nagyobb átjárhatóság is jobban megérthető. A kor irodalma és tudománya közt nem egyszerűen az ismeretek áramlásáról van szó, sokkal inkább arról, hogy e két szféra „elkülönülési folyamatában mindkét területen ugyanazok a struktúrák alakulnak ki az ember fejlődési vagy viselkedési formáinak ábrázolására”.¹⁷ Nicolas Pethes ennek kapcsán az esettörténet műfaját állítja a középpontba, amely különböző dimenzióit tekintve egyaránt azonosítható irodalmi és tudományos szöveggént, ezzel pedig, egy retrospektív horizonton interdiszkurzív jelleget

¹⁴ STÖCKMANN, Ernst, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009, 36-41.

¹⁵ STÖCKMANN 2009, 12.

¹⁶ STÖCKMANN 2009, 14.

¹⁷ PETHES 2012, 435.

ölt.¹⁸ Úgy vélem, az érzékeny regényirodalom fentebb már taglalt hasonló jellege azzal magyarázható, hogy ezek az elbeszélő művek a Pethes által az esetleírás négy fő mozzanataként meghatározott tulajdonságokat többnyire egyaránt magukban hordozzák. Először is életrajzi elbeszélőképeket alkalmaznak, amelyek keretében gyakran betegségtörténeteket írnak le. Másrészt az élettörténet fordulópontjaira fókuszálnak, amely a mondott regények esetében a fiatal felnőttkor ábrázolásának általánosságával vág egybe – hogy erre az életszakaszra miért irányul kiemelt figyelem, a későbbiekben próbálok rá választ találni. Harmadrészt, az eddigiekből következő módon a hétköznapi élet helyett (vagy ezzel éles kontrasztban) a rendkívüli vagy beteges/deviáns viselkedés kerül előtérbe. Végül, mint fentebb már utaltam rá, ezek a szövegek adaptív befogadói magatartásra tartanak számot, a példaszzerűség igényével lépnek fel, felkínálva az általánosítás lehetőségét az egyedi eset tapasztalatai alapján.¹⁹

Az érzékeny regényeket az „antropológiai regény”, az „irodalmi emberkísérlet” vagy az „esetleírás” kategóriája alá rendelni, vagy ezzel próbálkozni megítélésem szerint önmagában kevés eredménnyel kecsegtető próbálkozás volna. Dolgozatom célja sokkal inkább az, hogy az eddig összefoglaltak tanulságaiból kiindulva, a tudománytörténeti helyett tudástörténeti megközelítést alkalmazva az emberről alkotott tudás médiumaként tekintsek ezekre a művekre, egy konkrét példa elemzésén keresztül. Utóbbi nem lesz más, mint A. C. Kayser *Adolfs gesammelte Briefe* című, Kazinczy Ferenc által *Bácsmegyeynek össze-szedett Leveleiként* magyarra fordított műve. Mielőtt azonban ennek vizsgálatára térnék, az irodalmi érzékenység tágabb kontextusáról, valamint az emberi érzékenység működésének leírására vonatkozó próbálkozások több központi fogalmáról is tennék néhány megjegyzést.

Érzékenység és regényirodalom

Rousseau a *Julie* második előszavában megjegyzi, a regényekkel szembeni általános elvárások ellenére nem különös eseményeket átélő hétköznapi emberekről, hanem a hétköznapiakat élő különleges emberekről kívánt regényt írni.²⁰ Ha olvasási ajánlatának

¹⁸ PETHES 2012, 439.

¹⁹ PETHES 2012, 438-439.

²⁰ Mivel a regény egyetlen hozzáférhető teljes magyar fordításában a használt paratextus nem szerepel, eredetiben pedig nincs szerencsém érteni a művet, itt az 1761-ben, Lipcsében kiadott német fordítást használom: „Das heißt Sie müssen gemeine Menschen und seltene Begebenheiten haben? Ich glaube, ich wollte das Gegentheil lieber.” *Die Neue Heloise, oder Briefe zweyer Liebenden, aus einer kleinen Stadt am Fuße der Alpen; gesammelt und herausgegeben durch Johann Jacob ROUSSEAU. Dritter Theil. Aus dem französischen übersetzt. Mit allergnädigsten Freyheiten. Leipzig, in der Weidmannischen Handlung, 1761, IX.*

megfelelően a regény főbb szereplőinek különleges tulajdonságait keressük, ezeket nem külsődleges vonásaikban, hanem kedélyükben fogjuk megtalálni. Julie-t és ifjúkori szerelmét (akit az egyszerűség kedvéért nevezzünk Saint Preux-nek) „érzékeny szívük” teszi érdekessé az olvasóközönség figyelmére. Nem csak a köztük kialakuló szerelmet élük meg intenzíven, sőt, szenvedélyesen, de az őket körülvevő világ hatásaira, hétköznapi környezetük természeti élményeire, morális problémáira és finomságaira is kiemelt érzékenységet mutatnak. Életük legnagyobb kihívása, történetük központi eleme éppen ezért az érzelmi önfegyelmzés képességének megtalálása, illetve (Julie házasságkötése után) megőrzése, amelyet egyrészt saját magatartásuk, másrészt környezetük átformálásával igyekeznek elérni. Julie és Saint Preux története rendkívül megtermékenyítő hatást gyakorolt a 18. század második felének irodalmára, mint az emberi érzékenység mibenlétét, működésének optimalizálását narratív keretben modellező alkotás. Állíthatjuk-e mindezek után Robert Darntonnal – aki a szöveghez kapcsolódó adaptív befogadói hozzáállás összefüggésében értékes megfigyeléseket tett – hogy Rousseau terjedelmes regénye irodalomellenes irodalmi műnek volna tekinthető?²¹ Úgy vélem, sem az olvasói elvárásokkal való szembeszegülés,²² sem az általam fölvetett tudástörténeti összefüggés nem erősíti meg ezt az álláspontot. A regény nem az erényes élet antropológiai feltételeinek taglalata, de erről is szól, még hozzá a maga nagyon is irodalmi eszközeinek segítségével, a korszak erre irányuló tudományos érdeklődésével párhuzamosan, de nem ennek alárendelve.

Rousseau nagy hatású regényének paradigmaticus példája tematikus szempontból fölöttébb inspirálónak tekinthető, hiszen az érzékenység regényirodalma kitüntetetten, sőt, radikálisan leegyszerűsítve, kizárólag fiatal felnőttek szerelmi életével foglalkozik.²³ Mindez jól alátámasztható az 1770-es évek német regényáradatából vett példákkal. Ezek a szerelmi történetek lehetnek tragikus kimenetelűek, mint a prototipikus példaként kezelt *Az ifjú Werther szenvedései*,²⁴ zárulhatnak házastársi boldogsággal (mint Sophie von La Roche *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*²⁵ című regénye vagy Benedikte Naubert *Heerfort*

²¹ DARNTON, Robert, Readers respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity, In: Uő, *The Great Cat Massacre. And other Episodes in French cultural History*, Random House, New York, 1984, 231.

²² Albrecht Koschorke hasonló megállapításokat tesz Gellert *Die schwädische Gräfin* című regénye, a német nyelvű érzékeny irodalom egyik korai alapműve kapcsán, regényellenességről szólva (Antiromantendenz). Ez a kifejezés nála azonban egyértelműen a megelőző évtizedek gálans regényeivel szembeni moralizáló irodalmi program fellépését minősíti. Föltételezem, Darnton is hasonló elképzelésekkel él, azonban nem használ kellően elaborált irodalomtörténeti megkülönböztetéseket. KOSCHORKE, Albrecht, *Körperströme und Schriftverkehr. Mediologie des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, Metzler, 2003, 33.

²³ Hozzá kell tenni, Rousseau Julie-je is a szerelmes levélregények már létező hagyományához kapcsolódik, amelyet az angol irodalomhoz, különösen Richardson *Pamelájának* hatalmas sikeréhez köthetünk.

²⁴ HA Bd. 6. 7-174.

²⁵ LA ROCHE, Sophie von, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*, München, Winkler, 1976.

*und Klärchen*²⁶-je), és különböző cselekményszálak lezárásaként akár mindkét megoldást választhatják (mint Johann Martin Miller *Sieewart*²⁷-ja vagy Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammlete Briefe*²⁸ című műve). A tematikus egysíkúság, felületesen szemlélve, könnyen magyarázható e műcsoport „érzékeny” jelzőjével, amelyet hajlamosak vagyunk reflexszerűen érzélgősként, érzelmesként érteni. Az érzelmek témaköre azonban az érzékenység 18. századi jelentéstartományának csupán egy részét fedi. Az érzékenység további aspektusai, fiziológiai feltételei, a külső és a belső érzékenység, vagyis az érzékelés és a kedély, ennek kapcsán pedig az érzékelés és az ízlés valamint a morális ítéletalkotás összefüggései hétköznapi érzékenység-fogalmunkból jórészt kiszorultak, holott e regények „érzékenységét” mindezek vonatkozásában kell értelmeznünk.

Az érzékenység regényei nem szerelmi témájuk okán „érzékenyek”. Éppen ellenkezőleg, a korszakban általános érdeklődésre számot tartó, mindazonáltal nehezen leírható emberi tulajdonság, az érzékenység találja meg a szerelmi történetekben azt a narratív sémát, amelyen keresztül működése a legígéretesebben modellezhetővé válik. E regények főszereplői a test és lélek egységeként, „egész emberként” érzékeik által is meghatározott egyének, és a szerelem is csak kettős természetük összefüggésében válik érdekessé. A szerelem mindemellett nem az egyetlen tényező, amely próbára teszi ezeket a szereplőket. Természeti események, affektív erővel ható műalkotások és komoly morális tétellel bíró döntési helyzetek állítják kihívások elé érzékenységüket, és az e próbatételekre adott (helyes vagy helytelen) válaszok alakítják sorsukat, vagyis e regények cselekményét.²⁹ A mondottakkal összhangban természetesen gyakoriak az extremitások. A főszereplők többnyire fokozottan érzékeny emberek, akik kiemelten fogékonyak a külvilág hatásaira és heves érzelmi állapotokat élnek meg – tehát kedélytípusuk, a regények visszatérő kifejezését használva, karakterük (Charakter), kvalifikálja őket az általuk betöltött szerepre.

²⁶ [NAUBERT, Christiane Benedikte], *Heerfort und Klärchen. Etwas für empfindsame Seelen*. Frankfurt und Leipzig, bey Johann Philipp Reiffenstein, 1779.

²⁷ [MILLER, Johann Martin], *Sieewart. Eine Klostersgeschichte*, Leipzig, Weygand, 1776.

²⁸ [KAYSER, Albrecht Christoph]: *Adolfs gesammlete Briefe*, Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung, 1778.

²⁹ Albrecht Koschorke tudomány és irodalom kölcsönhatásáról, a művek által kiváltani szándékozott adaptív viszonyulásról, valamint ezek deklarált teleologikus társadalmi összefüggéseiről megemlékezve tesz hasonló, sommás megállapításokat: „Die empfindsamen Romane leiden nicht einfach Lusrverzicht in sentimentale Schemata ein; sie spielen vielmehr die Dissidenz jugendlicher Helden durch, denen es gelingen muß, auf das Prinzip ihrer Abweichung, den »Geist«, eine zukunftsfähige Gesellschaft zu gründen. Auf diese Weise setzen sie die Transformationen, deren Funktionsweise bisher hauptsächlich physiologisch dargestellt wurde, in erzähl- und nachahmbare lebensweltliche Handlungen um.” KOSCHORKE 2003, 133.

A főszereplők karakterének, kedélytípusának (Gemüthsart) milyensége az érzékeny regények egyik legfőbb konfliktusforrása. Többnyire már a regények elején megismerkedünk a címszereplők kedélyének azon sajátosságaival, amelyek a Rousseau-i kíváncsagságnak megfelelően különlegessé teszik őket. Mint az alább bemutatott példák is illusztrálják, a főszereplők kapcsán előrebecsített – gyakran humorálpatólogiai szókinccsel operáló – leírások már a történet kezdetén előrevetítik a cselekmény alakulását, az adott regényhősre leselkedő affektív természetű veszélyeket.

Sophie von La Roche említett regényében a főszereplő édesapja előre sejtí, hogy lánya karaktere milyen irányba fog fejlődni és ennek megfelelően alakulnak a sorsát illető félelmek is. Az erény iránti rajongás és az együttérzésre való fokozott hajlam nem veszélytelen adottságok: „...mivel csupa érzés [Empfindung], igen sokaknak áll szörnyű hatalmában ártani neki [sie zu kränken].”³⁰ A történetek ezt követően valóban ebbe az irányba mutatnak majd: Sophie egy szélhámosságtól meggyőztetve titkos házasságra lép az illetővel, amely végül csaknem az életébe kerül.

Werther május 13-ai levelében adja saját karakterének legtömörebb leírását. Önmagát melankolikusnak nevezi, érzelmi állapotainak gyakori váltakozását pedig – amely a melankolikus kedély felfokozott érzékenységevel magyarázható – rögtön patologizálja is:

„[...] sose láttál változóbbat, nyugtalanabbat, mint amilyen ez a szív. Kell-e ezt neked mondanom, barátom, neked, aki annyiszor viselted terhét annak a látványnak, hogy a bánatból hogyan zuhantam kicsapongásba, s édes melankóliából rontó szenvedélybe [von süßer Melancholie zur verderblichen Leidenschaft]. Babusgatom is a szívecskémet, mint egy beteg gyermeket; minden akarata teljesül.”³¹

Hogy Werther beteg gyermekként jellemzett szívének vágyait kielégíteni igyekszik, már előrevetíti későbbi rajongó viselkedését, amely a tragikus végkifejletig vezető betegség-történet során bomlik ki.

Johann Martin Miller *Siegwartjának* első oldalain szintén balsejtelmeket ébresztő karakter-leírással találkozunk:

³⁰ „[...] da sie lauter Empfindung ist, so haben viele, viele die elende Macht, sie zu kränken.” A regényt magyar fordítás híján a saját átültetésemben idézem. LA ROCHE 1976, 43.

³¹ GOETHE, Johann Wolfgang, Werther szerelme és halála, ford. Szabó Lőrinc = Uő, *Szépprózai művek*, Budapest, Európa, 1983, 12. Vö.: HA, 10.

„Jóllehet a' Természet Szigvártot ugyan tsak férjfiúi módon, és nem a' puha rendű foglalatosságra való hajlandósággal formálta légyen, melly egygy Németet más nemzettől annyira meg különböztet [für das männliche und charakteristische des Deutschen geschaffen war]: mind azonáltal a' szelíd és szép tsendes Természetben is gyönyörködött. Igen sokszor van ez a' kettő egygyütt, 's formál egygy szeretetre méltó, 's a' világnak igen hasznos embert [für die Welt sehr brauchbaren Charakter]: az, többnyire a' költemény-Szerzőnek [Dichter] Tulajdona. Erre már Szigvártnak egész természeti hajlandósága vala; a' melly kétség kívül még nagyobbra emelkedett' s a' maga lakó helyebélieknek [Mitbürger] szíveket magához vonta volna, ha ő, születésének helyére, neveltetésére, társalkodására, 's egész életének állapotjára nézve, külső képpen szerentsésebb környül állások közzé helyheztetődött volna.”³²

Siegwart összetett karaktere, amely egyszerre férfias és gyengéd, összességében pedig költőiként jellemezhető, magában rejtő annak lehetőségét, hogy a főszereplő tágabb közösségének hasznos tagjává váljon. A körülmények emlegetése azonban – amelyek a regény hosszadalmas cselekménye során egy beteljesületlen szerelemben nyernek alakot – előrevetíti, hogy a közösségbe illeszkedést és adottságainak produktív használatát nem sikerül megvalósítania. Költői kedélye rajongó szenvedélyét fogja táplálni, nem pedig a közösség hasznát szolgálni.

Friedrich Jacobi *Woldemar* című, befejezetlenül maradt regényének főhőse szintén rajongó, azonban nem a szerelmi szenvedély, hanem a barátság terén. Ez a meglepő vonása egy furcsa szerelmi háromszög létrejöttét eredményezi, amelynek két női tagja Woldemar rajongva szeretett barátnője, Henriette, valamint menyasszonya, Allwina. E kapcsolatok összefüggésében érdekes, hogy a szenvedélyes barátság a szerelmi szenvedély dinamikáját idézi, míg a szerelmi kapcsolat megmarad a kiegyensúlyozott gyengédség keretei közt. Woldemar érzelmi életének rendhagyó volta karakterének sajátosságaival magyarázható:

„Karaktere túlságosan elütött a közönséges rendtől, az emberek gyakran nem tudtak eligazodni rajta. [...] Legfőbb vétke az volt, hogy túlságosan önmagának élt, így aztán a saját észjárását [Sinn] olyan módon követte, amely gyanússá tette szíve gyengédségét [Zärtlichkeit].”³³

³² [MILLER, Johann Martin], *Szigvárt Klastromi Története*, Első Szakasz, Fordítódott Németből Magyarra Bartafalvi Szabó Dávid által, Nyomtatódott Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály költségével 's betűivel, 1787. 6-7. Vö.: [MILLER] 1776, 8-9.

³³ „Sein Character war zu sehr außer der gemeinen Ordnung, die Leute *mußten* häufig an ihm irre werden. [...] Sein Hauptverbrechen war, daß er zu sehr für sich lebte, und hierinn seinem Sinne auf eine Weise folgte, welche

A kivételes természetű főszereplőt fenyegető legfőbb veszély az idézett részlet tanúsága szerint, hogy képtelen beilleszkedni a hétköznapi élet rendjébe, képtelen kölcsönös bizalmi viszonyt kialakítani társas környezetével. Az itt leírt rendkívüli karakter Henriette-t tréfálja meg a leginkább, aki kénytelen titkolni a címszereplő iránt kialakult szerelmét, hiszen ez megsértené a barátság Woldemar által diktált keretrendszerét. Az aszimmetrikus kapcsolatba kódolt konfliktus kifejelete azonban homályban marad a regény töredékessége miatt.

A fenti részletek tanulságait összefoglalva elmondható, hogy az érzékeny regényhősök karakterjegyei közt a külvilág hatásaira való felfokozott reakciókra hajlamosító vonások tekinthetők meghatározónak. A Werther által említett melankólia mellett a korszakban széles körben használt hipochondria fogalmát említhetjük még itt, amely ebben a történeti kontextusban az affektív hatásoknak, érzéki vagy szimpatetikus benyomásoknak való fokozott kitettségét jelenti.³⁴ Az ezzel gyakran összekapcsolt melankólia a benyomások elhúzódoó hatásaiért lehet felelős. Ezek az adottságok, mint sejthető, komoly kihívásokat támasztanak az érzékeny természetének optimális megélésére törekvő egyénnel szemben. Legfőbb veszélyük a rajongó viselkedésre való belépük kódolt hajlam, a rajongás ugyanis a 18. század során (Shaftesburytól kezdődően)³⁵ fenntartásokkal kezelt mentális állapotként, sőt, elhatalmasodó formájában lelki betegségként szerepel. A rajongás betegségként fölfogott mentális állapota annyiban különbözik az örültségtől, hogy a képzelőerő túlműködése ez esetben az elmét és a szívet (tehát az érzelmeket) is befolyásolni képes. A szenvedélyek, amelyek Wieland megfogalmazása szerint a gyakran ismétlődő érzelmi hatásokból fejlődnek ki, akkor kaphatják a „*schwärmerisch*” jelzőt, ha nincs valóságos tárgyuk vagy tárgyuknak túlzott értéket tulajdonítanak.³⁶ A leküzdhetetlen, idővel nem változó benyomások, tapasztalati sémák tehát a valóságérzékelés megváltozásához, sőt, a fantázia révén a valóság és a képzelet határainak elmosódásához vezethetnek, így ellehetetlenítik az érzékenység optimális működését, amely pedig az egyéni és társadalmi tökéletesedés teleológiájának elengedhetetlen komponense. A rajongás jelenségének gyakori előfordulását mindezek alapján az érzékeny regények

die Zärtlichkeit seines Herzens verdächtig machte.” Mivel ennek a regénynek sincs magyar változata, a részletet magam voltam kénytelen lefordítani. JACOBI, Friedrich Heinrich: *Woldemar. Eine Seltenheit aus der Naturgeschichte*, Stuttgart, Metzler, 1969, 42-43.

³⁴ KOSCHORKE 2003, 123.

³⁵ A Lord különbséget tesz az isteni lelkesültség (divine enthusiasm) és a rajongás között, amely utóbbi az érzékelést és az ítélőképességet korlátozó mentális állapotként jelenik meg nála, elsősorban a vallási és politikai elvakultság összefüggésében. A rajongással szembeni leghatásosabb fegyver szerinte az önfegyelmelés, a jó kedély (good humour) megtartása. Lord SHAFTESBURY, *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, vol. I, treatise I, London, 1711, 53-55. (3-55.)

³⁶ WIELAND, Christoph Martin, Auszüge aus einer Vorlesung über die Schwärmerey, *Der Teutsche Merkur*, 1775/4, 135-137.

műcsoportjában nem a szenvedélyek igenlésének jeleként vagy valamiféle radikális érzelmek kultusz megnyilvánulásaként kell kezelnünk, hanem a túlérzékenységgükkel megbirkózni nem képes alanyokra leselkedő reális, adott esetben halálos veszedelemként, amelyek kialakulását szintén kézenfekvő az erőteljes affektív igénybevételt feltételező szerelmi történetekben modellezni.

A tárgyalt regények az elbeszélőszémák megválasztása és a főszereplők kedélyének megformálása mellett azonban egyéb, a szövegek egészen keresztülburjánzó poétikai eszközökkel is képesek hozzájárulni az emberi érzékenységről alkotott tudáshoz. Ennek felismeréséhez felül kell emelkednünk a mondott műcsoport stilisztikai sajátosságait illető fenntartásokon és a tudatosság vélelmével kell az ezeket a szövegeket átszövő metaforarendszerek felé fordulnunk. Az érzékeny regényekben kimutatható, azokat intertextuális hálóba kapcsoló metaforarendszerek közül itt a megítélésem szerint leghangsúlyosabb szerepű növényi metaforákat emelném ki, amelyek funkciója, radikálisan leegyszerűsítve, az érzékenységgel összefüggő fiziológiai tudás irodalmi fikciós keretek közé transzponálása.³⁷ Közelebbi pillantást vetve az érzékeny poétikai eszköztár e szegmensére azonban láthatóvá válik, hogy az emberi életfunkciók és a növényi képek közti transzformációk korántsem automatikus vagy egyezményes módon, hanem a cselekménybe ágyazva, emberek és növények közvetlen, poétikai eszközökkel újrateremtett jelenléthelyzetekben megvalósuló érintkezésén keresztül játszódnak le. Itt ismét fontos szerepet játszik a történetek főszereplőinek fokozott érzékenysége, úgy külső, mint belső érzékenyséjük aspektusában. A környezetük érzéki felfogására való hajlammal ugyanis az annak részét képező élő szervezetekkel (állatokkal, de mindenekelőtt növényekkel) való együttérzés, szimpatetikus azonosulás is együtt jár.³⁸ Az ily módon elsajátított növényi tulajdonságok a cselekményekben innentől kezdve már az adott szereplő sorsát alakító adottságokként tűnnek föl, tehát jóval többek ornamentikus funkciójú megfeleltetésnél. A

³⁷ Ld. Koschorke korábban idézett megállapítását. Ugyanakkor, mint kiderül, véleményem szerint itt nem a tudományos tudás direkt átültetéséről, popularizálásáról van szó, hanem irodalmi eszközökkel létrehozott, fiktív, példaszzerű esettörténetekben létrejövő sajátosan ezekhez tartozó tudásról. Így bár Koschorkénak a levelek és portrék fetisizálására vagy a közvetlenség retorikájában megalkotott diszkurzív testekre vonatkozó helyettesítés-elképzeléseit kézenfekvő volna az ember-növény viszonyrendszerekre is kiterjeszteni, ezzel szemben tartóztatom magam.

³⁸ A szimpátia a korszak szóhasználatában nem csak az együttérzés egy formáját, de bizonyos fajta transzspirációs megfertőződést is jelenthet, amelynek feltétele a közös térben lét. Ilyenformán az érzékeny regényszereplők esetében érzelmi/lelki megfertőződésről is beszélhetünk, amelynek azonban fiziológiai feltételei vannak. a témához ld.: WELSH, Caroline, *Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung = Wissen. Erzählen. Narrative der Humanwissenschaften*, szerk. HÖCKER, Arne – MOSER, Jeannie – WEBER, Philippe, Bielefeld, transcript, 2006, 56. Továbbá: MELLMAN, Katja, *Literaturwissenschaftliche Emotionsforschung = Handbuch Literarische Rhetorik*, szerk. ZYMNER, Rüdiger, Berlin-Boston, De Gruyter, 2015, 179, 184-185.

szereplők jobbára csak e növényi metaforarendszeren keresztül férnek hozzá önmaguk és a külvilág érzéki-esztétikai viszonyához, csak önmaguk növényi tulajdonságokkal való elgondolása révén kerül(het)nek közelebb érzékeny természetük megértéséhez és optimális megéléséhez. Kínálkozó példa erre Sophie von La Roche említett regényének hősnője, aki egy kerti séta élménye fölött elmélkedik a következő szavakkal:

„A barátságos moha és a gallyak, amelyek egy kidőlt fa gyökeréről hajtottak ki, szólni készítették: nemde olyan vagyok, mint egy fiatal fa, amelyet teljes virágában a szerencsétlen sors csapása megfosztott koronájától és törzsétől? A maradék sokáig szomorúan és szárazon áll, végül azonban új gallyak fakadnak a gyökérről, amelyek a természet védelme alatt ismét erőssé és magassá tudnak válni, hogy bizonyos idő múltán újból jótékony árnyékot terjesszenek maguk köré.”³⁹

Az emberi és növényi életszakaszok azonosítása (fiatalság-virágzás), a kritikus élethelyzet és a fa szerencsétlen sorsának megfeleltetése, az emberi és növényi élet analógiája nem elszigetelten felbukkanó jelenség a regényben. Nem sokkal korábban az évszakok topikus használatának keretébe ágyazva olvashatjuk az önmegfigyelés növényi metaforanyelvén:

„[...] nemde az én boldog napjaim tiszta kilátása is elhomályosult és a külső csillogás, mint a száraz lomb, lehullott rólam? talán a mi sorsunknak is vannak évszakai? Ha így van, neveltetésem és tapasztalatom gyümölcseit végzetem szomorú telén erkölcsi táplálékként [moralische Nahrung] akarom fölhasználni; és mivel a termés igen gazdag volt, a szegényekkel, akiknek kicsi, meg nem munkált földje keveset hozott, megosztani, amit tudok.”⁴⁰

A két részlet közös vonása, hogy az egyéni sors mellett a főhőst magába fogadó közösség jövője is az organikus képi szisztémába illeszkedik. Az újjáéledő fa védelmező árnyéka éppúgy, mint az élet telén fölélhető gyümölcsök (tudás, tapasztalat) érényes cselekedetek keretében mások javára fölhasználható javakként tűnnek föl. A környezethez való érzékeny,

³⁹ „Ein freundliches Moos und Zweige, die aus der Wurzel eines gestürzten Baums aufgewachsen waren, machten mich sagen: bin ich nicht wie ein junger Baum, der in seiner vollen Blüte durch Schläge eines unglücklichen Schicksals seiner Krone und seines Stammes beraubt wurde? Lange Zeit steht der Überrest traurig und trocken da, endlich aber sprossen aus der Wurzel neue Zweige hervor, die unter dem Schutz der Natur wieder stark und hoch genug werden können, in einem gewissen Zeitlauf wieder wohltätige Schatten um sich zu verbreiten.” LA ROCHE 1976, 239.

⁴⁰ „ist nicht die helle Aussicht meiner glücklichen Tage auch trübe geworden und der äußerliche Schimmer wie vertrocknetes Laub von mir abgefallen? vielleicht hat unser Schicksal auch Jahreszeiten? Ist es, so will ich die Früchte meiner Erziehung und Erfahrung während dem traurigen Winter meines Verhängnisses zu meiner moralischen Nahrung anwenden; und da die Ernte davon so reich war, dem Armen, dessen kleiner, ungebesserter Boden wenig trug, davon mitteilen, was ich kann.” LA ROCHE 1976, 208.

de nem rajongó odafordulás, a növények átél, szimpatetikusán átsajátított sorsából adaptálható tanulságok az isteni terv kiteljesítése, az emberi tökéletesedés támogatása felé, tehát az erény (Tugend) útjára vezetik vissza Sternheim kisasszonyt.

A providenciális vagy fizikoteológiai sémák efféle alkalmazása azonban korántsem magától értetődő, különösen, ha felidézzük azon megalapozott előítéletünket, amely az érzékeny regényhősök tragikus sorsára vonatkozik. A lelki betegségek (elsősorban a rajongás) kialakulásának folyamata szintén leírható a tárgyalt metaforanyelven, mégpedig hervadásként. A betegség kiváltó okai (többnyire a szerelmi szenvedély vagy az erre hajlamosító kedélybeli predispozíciók) olyan kártevőkként vagy egyéb csapásokként jelennek itt meg, amelyek a növényi szervezetekre károsak lehetnek (féreg, hernyó, vihar, villámcsapás). Álljon itt példaként a Miller-féle *Siegwart*-regény (1776) önálló hervadástörténetként kiemelhető epizódjának egy részlete. A regény derekán egy Sophie nevű fiatal lány a címszereplő iránti viszonzatlan szerelmétől űzve kolostorba vonul, elzártságában pedig biblikus hangvétellű naplójegyzeteket készít, amelyekben önmagát hervadó növényként mutatja be, a heves reakciókat kiváltó affektív hatásokat időjárási jelenségekkel⁴¹ és kártevőkkel azonosítva:

„Sápadt vagyok és hervadok, mint a rózsa, amely estére lehanyatlik a nap hevétől, szirmai pedig szétszóródnak, ha jön a vihar. Bárcsak hamar föltámadna és szétszórná poraimat! [...] Ó, az én apám és anyám szomorkodnak és én nem szólhatok. Szépségem nem viríthat szemetek előtt. Sose láttátok, hogyan hervad a rózsa, ha keblében féreg rág? Szépségem nem viríthat szemetek előtt.”⁴²

Virágzás és hervadás dichotómiája, ezek átmenet nélküli, tragikus egymásra következése, amely külső vagy belső károsító tényezők hatásaként tűnik föl, nem meríti ki a növényi metaforák használatának lehetőségeit. A kedély-jellemzők szerinti tipologizálásban vagy a városi és a vidéki élet (Landleben) összevetésében szintén szerepet játszatnak, végigindázva a művek cselekményén. Műfajokat és regisztereket összekötő szerepük

⁴¹ Az időjárási jelenségek növényi szervezetre gyakorolt hatásainak dinamikája, amennyiben ezek a tulajdonságok emberekre vonatkoznak, hasznos adalék lehet Gamper „irodalmi meteorológia” fogalmához, amelyet Klopstock kapcsán vezet be. A szerzővel ellentétben azonban úgy ítélem meg, az irodalmi meteorológiát nem a fizikoteológiai keretezést fölváltó poétikai eljárásrendként, hanem azzal párhuzamos természetpoétikai ideáltípusként kell fölfognunk. Vö.: GAMPER, Michael, Der mensch und sein Wetter. Meteo-Anthropologie der Lyrik nach 1750, *Zeitschrift für Germanistik*, 2013/1 (XXIII), 82-92.

⁴² „Blaß bin ich, und welke, wie die Rose, die des Abends hin sinkt in der Sonnenhitze, und ihre Blätter flattern aus einander, wenn der Sturm kommt. Möcht' er bald aufstehn, und meinen Staub zerstreuen! [...] Ach, mein Vater, meine Mutter trauren, und ich darf nicht reden. Meine Schönheit kann nicht blühen vor euren Augen. Saht ihr nie die Rose, wie sie welkte, weil ein Wurm in ihrem Busen nagte? Meine Schönheit kann nicht blühen vor euren Augen.” A Barczafalvi-féle fordítás itt jelentős mértékben eltér Miller szövegétől, így kénytelen vagyok az utóbbit idézni, saját fordításomban. [MILLER] 1776, 522-525. Vö.: [MILLER] 1787, 655.

bemutatására Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammelte Briefe* című regényének és Johann Gottfried Herder *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* című tanulmányának összehasonlítása során igyekszek majd rámutatni. Ezt megelőzően azonban a korszak populárfilozófiai diszkurzusának kontextusát idézném meg röviden. Erre egy továbbra is nyitott kutatási kérdésem sarkall, nevezetesen, hogy miért kell fokozott érzékenységük, különleges karakter-adottságaik mellett hangsúlyozottan fiatalnak lenniük a tárgyalt regények főszereplőinek?

Miért éppen a fiatalok? A karakter fogalma az emberi érzékenység összefüggésében

Annak megértéséhez, hogy miért a fiatalok kerülnek az érzékeny irodalom kísérleteinek homlokterébe, a karakter fogalmának szorosabb vizsgálatán keresztül vezet az út. A Porosz Királyi Tudományos Akadémia 1776-ban pályázatot hirdetett az emberi lélek érzelmi és értelmi funkcióinak, valamint e két funkció összefüggéseinek tisztázására. A kiírás azonban nem csak a lélek érzékenységének (Empfindungskraft) és megismerő-képességének (Erkenntniskraft) mibenlétére kérdezett rá, de ezek működésének az egyéni sajátosságok alakulásában játszott szerepére is. Itt a pályázóknak két fogalomra kellett fokozott figyelmet fordítaniuk: egyrészt a zseni (Genie) szellemi kapacitásként (Geistes-Fähigkeit) meghatározott fogalmára, másrészt a karakter erkölcsi kedélytípusként (sittliche Gemüthsart) meghatározott fogalmára. A pályázatra beérkezett dolgozatok közül hármat érdemes megemlíteni. A később a pedagógia tudományának megalapozói közt számon tartott Joachim Heinrich Campe,⁴³ az esztéta Johann August Eberhard, valamint Johann Gottfried Herder egyaránt jelentkeztek pályamunkával.⁴⁴ Campe és Eberhard szövegei mind terjedelmükben, mind szerkezetükben közel állnak egymáshoz, és meglehetősen távol Herder írásától, amelyet egészen áthat az akadémikus filozófiai nyelvezettel és módszertannal szembeni irónia. Ami azonban mindhárom szövegben közös, hogy az értelemmel harmonizált érzelmeknek/érzéseknek (amely fogalomban az esztétikai és morális tartalom közti határok

⁴³ Pedagógiai vonatkozású munkáiban nem mellesleg az érzékeny irodalom kritikusának mutatkozott és az érzelmek fegyverezett megélése mellett tört lándzsát az általa a szenvedélyeket propagáló szövegeknek tekintett érzékeny regényekkel szemben. Vö: GIURATO, Davide: Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit = *Handbuch Literatur & Emotionen*, szerk. KOPPENFELS, Martin von – ZUMBUSCH, Cornelia, Berlin, De Gruyter, 2016, 331-333. Az én olvasatomban a példászerű betegség történeteket bemutató érzékeny regények és a Campéhoz hasonló didaktikus intések valójában azonos célkitűzésekkel rendelkeznek. Ugyanakkor fontos látni, hogy az érzékeny regények gyakran paratextusokkal is megtámogatott példázatossága, tanulságossága nem mindig tükröződött a művek recepciójában. Johann Martin Miller például Kazinczyhoz írt egyik levelében is arról panaszkodik, mennyire elkeseríti, hogy művét a szenvedélyesség programírásként ítélik el. Ld.: KazLev. I. 33.

⁴⁴ STÖCKMANN 2009, 152.

elmosódnak) alapvető jelentőséget tulajdonítanak az emberi nevelődés, tökéletesedés szempontjából.

A pályázaton győztes Eberhard megítélése szerint az ember fent bemutatott képességei egymással szoros összefüggésben, fokozatosan fejlődnek. A szoros interdependenciát az magyarázza, hogy, mint a szerző kifejti, az intellektus és az érzékek működését ugyanazok az érzelmekként (Empfindungen) leírt alapvető alakzatok határozzák meg, nevezetesen a rend, a harmónia és a szépség.⁴⁵ Értelme, morál és ízlés ennek megfelelően egymástól elválaszthatatlanul működik Eberhard rendszerében. Egy a humorálpatólogiai besorolást folytató karaktertipológia azonban ezzel együtt felállítható. A skála itt az érzéki ingerekre legkevésbé fogékony flegmatikusoktól a túlzott érzékenységre hajlamos melankolikusokig terjed. Bár a tipológia az érzékenység változóját veszi alapul, az egyén karakterét az intellektus állapota is meghatározza. Az egyén annál jobb karakterrel rendelkezik, minél járatosabb a gyakorlati észhasználatban,⁴⁶ az egyén karakterének megítélése tehát a társadalmi hasznosság foka szerint alakul. A gyakorlati jártasságnak persze, mint fentebb említettem, feltétele az érzékenység (ezzel összefüggésben pedig az ízlés és a morális érzék) megfelelő fejlődése, amely az értelemével párhuzamosan, azzal kölcsönhatásban zajlik. Az egyén a gyermekkorból kilépve, a megelőző fejlődési lépcsőfokokat maga mögött hagyva válik képessé önmagát egy tágabb közösség, mindenekelőtt egy nemzet (Nation) részeként szemlélni, ekkor alakul ki benne az e közösséghez kapcsolódó érzelmi kötődés, valamint a törvények és a közösség iránti felelősség tudata. A megfelelő fejlődési pálya végén tehát a fiatal felnőttkorban szilárdul meg az egyén erkölcsi alkata, karaktere.

Campe hasonló premisszákból indul ki, valamint a két lelki alapfunkció kölcsönhatásban zajló fejlődését is hasonlóképpen írja le. Az intellektus és az érzékenység összekapcsolódása szempontjából azonban még kiemeltebb figyelmet fordít az ifjúkorra, amikor megítélése szerint az egyénenként sajátosan jellemző érzelmi reakciók kondicionálódnak:

„A tapasztalat azt tanítja, hogy gyakran ismétlődő bizonyos fajta érzelmek a lelket minden ezzel ellentétes érzelemre egyre kevésbé hajlandóvá és képtelenebbé, az éppen effajta érzelmekre viszont egyre hajlandóbbá és képesebbé szokták tenni. Egy ember, aki, különösen

⁴⁵ EBERHARD, Johann August, *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens. Eine Abhandlung, welche den von der Königl.[ichen] Akademie der Wissenschaften in Berlin auf das Jahr 1776 ausgesetzten Preis erhalten hat*, bey Christian Heinrich Voß, Berlin, 1776, 241-242.

⁴⁶ EBERHARD 1776, 247.

ifjabb éveiben, gyakran részesült a harag, az elkeseredés vagy az érzéki kéj, stb. érzéseiben, a későbbiekben egyre hajlandóbb erre, mindenhol lehetőséget talál ugyanezen érzelmekbe visszahelyeződni.”⁴⁷

Campe tehát a karakter alakulásában a fiziológiai diszpozíció (az érzékenység mértéke) mellett inkább az külső, affektív benyomások szerepére helyezi a hangsúlyt. Az ismétlődő érzéki hatások alakítják ki az egyén alapérzelmeit (Grundempfindungen), amelyek az egyén karakterét meghatározzák.

Herder megközelítése alapvetően eltér a fent bemutatottaktól. Míg Eberhard és Campe a kortárs tudományos diszkurzusok állapotát tükrözve a metafizikailag megalapozott pszichológia fogalmi apparátusát igyekeznek összeegyeztetni az empirikus módszertannal,⁴⁸ addig Herder az előbbivel radikálisan szembefordulva alkotja meg pályaművét. Szövegének fő célkitűzése Albrecht Haller inger-reakció sémájának alkalmazása az emberi természet leírásában,⁴⁹ amelyet további, az előbbivel analóg fogalompárok bevonásával igyekszik megvalósítani (apály-dagály, összehúzódás-elernyedés). Megítélése szerint a világot és benne a kis világként fölfogott embert ez az általános természeti törvény határozza meg, ezért az akadémikus filozófia műszavai és a mögéjük értett megkülönböztetések teljesen hiábavalók. Zseni és karakter közt már csak azért sem tartja szükségesnek különbséget tenni, mivel, mint kifejti, a két kifejezés közös fogalomra hozható az egyén sajátosságai (die einzelne Menschenart) alatt. Az egyén sajátosságainak formálódása a fent bemutatott ellentétpárok dinamikájának megfelelően alakul és kihívások, próbatételek strukturálják. Ebben az alakulási folyamatban a fiatalkor kiemelt jelentőségűnek bizonyul:

„Ez a nemes ellenállás, ez a mély és csendes szenvedés kiváló vonásokat hagy arcunkon és lelkünkben: ifjúkorunk első diadalai lesznek fáradságos életünk punctum saliens-e. Jaj azonban, ha az ifjú elbukik, ha a rá nehezedő vagy magával ragadó tárgyakhoz túl közel időz! Elformátlanodik, kemény lesz és sovány vagy puha és buja, és kileheli életét éveinek

⁴⁷ „Die Erfahrung lehrt, daß oft wiederholte Empfindungen einer gewissen Art, die Seele immer unwilliger und unfähiger zu allen entgegengesetzten Empfindungen, aber immer fähiger und geneigter zu Empfindungen eben derselben Art zu machen pflegen. Ein Mensch, welcher oft, und zwar vorzüglich in seinen jüngern Jahren die Empfindungen des Zorns, oder der Betrübniß, oder der sinnlichen Wollust u. s. w. gehabt hat, ist in der Folge immer geneigter, findet überall Veranlassungen in eben dieselben Empfindungen von neuem versetzt zu werden.” Az írást saját fordításomban idézem. CAMPE, Joachim Heinrich, *Die Empfindungs und Erkenntnißkraft der menschlichen Seele*, in der Weygandschen Buchhandlung, Leipzig, 1776, 57.

⁴⁸ STÖCKMANN 2009, 150-151.

⁴⁹ Igaz, rögtön le is egyszerűsíti Haller elméletét, ahol a Herder által átvett inger (Reiz) kifejezés az izmok irritálására vonatkozik, míg a lélekre ható benyomásokat Haller érzésnek (Empfindung) nevezi. PETHES 2007, 124.

tavaszn. Túl korán becézik, viszontbecéz, és nem ért semmi máshoz. Túl korán és túl sokáig ellenségeskedik, mindent beterít embergyűlölettel és epével: sok jó ember veszett így el félig vagy egészen.”⁵⁰

Herder a testi és lelki fejlődés analógiáját hangsúlyozza (Gesicht und Seele), következtetései pedig az erősen eltérő megközelítésmód ellenére is az Eberhardnál és különösen Campe-nál látottakhoz hasonlatosak. Az erős ifjúkori benyomások eszerint alapvetően meghatározzák az egyén kedélybeli és erkölcsi sajátosságait (karakterét). A túl korai, túl erős és ebből adódóan kezelhetetlennek bizonyuló benyomások ezzel együtt súlyos veszélyeket rejtenek magukban, ugyanis kisiklással fenyegetik az egyén fejlődését.

A három írás állításait mérlegelve a fiatalkor olyan kritikus időszaknak bizonyul, amikor az egyén fokozottan ki van szolgáltatva az érzékei révén őt érő affektív hatásoknak, amelyekre – lévén karaktere még éppen nem szilárdult meg – nem biztos, hogy morálisan helyes válaszokat tud adni. Márpedig ezek a kritikus időszakban adott válaszok személyiségének később megszilárduló formáját és ezáltal élete egész további menetét alapvetően meghatározzák. A fenyegető veszélyek közé tartozik az Eberhard által középpontba állított, hasznos és produktív közösségi létre való képtelenség, valamint a patológikus magatartások (például a rajongás), testi tünetek megjelenése, és a súlyos lelki betegségek következményeként a halál is. A fiatalkor tehát az egyén testi-lelki fejlődésében kiemelt, sőt, a legfontosabb fordulópontnak tekinthető, ahol olyan folyamatok játszódnak le – esete válogatja, milyen kimenetellel – amelyeknek leírása, megnyugtató tisztázása súlyos kihívásnak bizonyul. Ezzel a kihívással pedig nem csak az előző oldalakon bemutatott populárfilozófiai szövegek, de a korszak fikciós művei is viaskodnak.

Adolfs gesammelte Briefe: az önkritikus rajongó tragikus példája

Albrecht Christoph Kayser rövid levélregénye magán hordozza az érzékeny epika korábban bemutatott ismérveit. Főszereplője, Adolf, egyetemi éveit befejeztével, de még mielőtt hivatali

⁵⁰ „Jeder edle Widerstand, jedes tiefe und stille Leiden, prägt treffliche Züge uns in Gesicht und Seele: die ersten Triumphe unsrer Jugendzeit werden das punctum saliens unsres ganzen leidigen Lebens. Jammer aber, wenn der Jüngling unterliegt, wenn er drückenden oder hinüber ziehenden Gegenständen zu nahe weilet! Er verbildet sich, wird hart und dürr, oder weich und lüstern, und verhaucht sein Leben im Lenz der Jahre. Zu früh geliebkostet, liebkost er wieder und versteht nichts anders. Zu früh und zu lange befeindet, überzieht er alles mit Menschenhaß und Galle: so sind viel gute Menschen ganz oder halb verlohren.” Herder írását a saját fordításomban idézem. HERDER, Johann Gottfried, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele. Bemerkungen und Träume*, bey Johann Friedrich Hartknoch, Riga, 1778, 86.

pályára léphetne, megismerkedik és szerelembe esik egy Sophie nevű lánnyal.⁵¹ Adolf a regény elején szerelmi rajongóként (liebevolle Schwärmer) jellemzi magát, és ezt az önleírást támasztja alá a regény mottója is, amely a főhőst az erősen érzékeny emberről (Starkempfinder) F. L. Stolberg által kialakított képpel hozza összefüggésbe.⁵² Adolf rajongása eleve adott sajátosságokból bomlik ki, és a regény cselekménye során ölt patológikus alakot, határozza meg a főszereplő deviáns irányba fejlődő karakterét. A főhős önelemző leveleiben szívének betegségéről értekezik, amelyet a véráramban keringő tűzként, lázas állapotként ír le. Ennek oka egyrészt saját ingerlékenysége, irritabilitása (Reizbarkeit), amelyet a rajongásra való hajlamát megalapozó fiziológiai adottságként értékelhetünk. Ezt a kiemelkedő érzékenységet tovább fokozzák a külső körülmények: a Sophie iránti csalódott szerelem, ahol az első csók a megfertőződés, a vérkeringésbe kerülő metaforikus tűz átadásának aktusaként tűnik föl, valamint a különböző társaságokban és a természeti környezetben jelentkező affektív kihívások. Mindezen feldolgozásra váró, az érzékenységet próbára tevő hatásokat Adolf levelei a folyam (Strom) metaforájával fogják egybe. Ez a külső áradat származik át a test működésébe, immár tűz- vagy lángfolyam formájában (ein Strom brennenden Feuers), ebben a közegben már a kibontakozó egészségtelen, rajongó szenvedélyt (schwärmerische Leidenschaft) jelentve.

A leghevesebb kihívást Adolf kedélye ellen egy közlőről szemlélt, heves érzelmeket kiváltó viharjelenet, valamint Sophie házassága jelentik. Ezeket az eseményeket követően, lassú agóniája során, az egészségét helyreállító terápia lehetőségeiről fokozatosan lemondva a saját betegségtörténetéből adódó tanulságok levonására törekszik. Saját esetét példaszerű eseménysorként állítja leveleinek címzettjei, és ezáltal a regény olvasói elé. Célja az őt sújtó lelki betegség terjedésének megakadályozása, valamint a jövő generációk testi-lelki egészségének és tökéletesedésének elősegítése. A kezelhetetlen szenvedélybe bonyolódó, szélsőségesen érzékeny ember tapasztalatai így, jóllehet egy halálos kimenetelű esetből származnak, mégis társadalmi haszonnal bírnak. Adolf tapasztalatainak közlését az motiválja, hogy a hozzá hasonló élethelyzetben lévőkön segítsen, hogy a fiatal szerelmeseket (testvérét és sógorát, vagy az általa „megfertőzött” Charlottét) a világgal szembeni kötelességek (Pflichten für die Welt) szem előtt tartására sarkallja. A legfőbb ilyen kötelességet a házastársi boldogság megtalálása jelenti, amely a társadalmilag normalizált érzelmi élet és a jövő,

⁵¹ Adolf visszaemlékezése regényének előtörténetére: [KAYSER] 1778, 93.

⁵² „Wo viel Licht ist, da ist auch viel Schatten, und heftiger Gram muß oft das Loos dessen seyn, welcher wahres Wonnegefühls fähig ist.” [KAYSER] 1778, 1. Vö: STOLBERG, Friedrich Leopold, Ueber die Fülle des Herzens, *Deutsches Museum*, 1777/7, 13.

tökéletesebb nemzedékek létrejöttének záloga. Ennek keretében valósulhat meg és öröklődhet tovább az ember optimális állapota, amelyet a főszereplő a derűs kedély (heiteres Gemüth) és az egészséges test (gesunder Körper) együttállásaként ír le⁵³ – és amely önmaga számára kedélytípusából fakadó betegségéből adódóan már elérhetetlen. Adolf emberképe tehát „egész embert” feltételez, ezen emberkép keretei közt értelmezi saját betegesnek ítélt viselkedését, valamint a célként állított optimumot is, amelynek elérésére törekedni a világ iránti kötelességekbe kódolt morális elvárás.

Az egészség megőrzése és fenntartása, ezzel együtt pedig a veszélyes affektív hatások elkerülése tehát morális kötelességnek tekinthető, ennek megfelelően pedig a nem kellően kontrollált érzelmi reakciók vétkes cselekedetekként értelmezhetők – vonatkozzanak bár ezek a reakciók a szerelmi kapcsolat alakulására vagy affektív erővel bíró természeti élményekre. Mindez legkézenfekvőbben a már említett viharjeleneten mutatható be. A kellő térbeli és mentális távolságtartással fenségesként is percipialható természeti jelenség a megfelelő distancia elvesztésével a kedélyt károsító élménnyé alakul.⁵⁴ Adolfban meg is fogalmazódnak az ezzel kapcsolatos félelmek, mikor Charlotte a vihar sújtotta kertben akar sétát tenni, különösen, mivel erőteljes érzékenysége révén már zárt térben magán érzi a zivatar hatásait:

„A’ fergeteg engemet bússá, rettegővé tett; ebből láthadd, mennyit szenvedtek szívem’ betegsége alatt ín-szövevényeim [Nerven]. – Ő vette észre bajomat, noha azt el-akartam titkolni, ’s tudakozta, ha nem megyek é le a’ kertbe? Ez a’ gondoskodás, ez az utánam való járás el-lágyított. Én Nagyságoddal maradok, felelek, magamat meg-hajtván. Igen, monda, de hiszen én is megyek. Haszontalan vólt minden ellenzésem, hogy néki abban a’ nagy szélben alkalmatlan lessz sétálni; erővel le-késért.”⁵⁵

Adolf itt megalapozott félelmeinek megfogalmazásán túl az idegek működésére, pontosabban ezek érzékenységének beteges felfokozottságára tesz utalást. Emögött egy, a Herdernél megismert Haller-i ihletésű érzékenység-konceptióhoz hasonló elképzelés sejthető, bár a két szöveg vonatkozó kitételei nem hozhatók tökéletesen fedésbe egymással (Adolf leveleiben a vérkeringés és az idegrendszer funkciói helyenként, a lángok metaforáján keresztül

⁵³[KAYSER] 1778, 15.

⁵⁴ Az esztétikai fenségesnek a brit felvilágosodásból származó koncepciójára gondolok itt, amely a kor német diszkurzusaira elsősorban Edmund Burke-ön keresztül hatott, akire például Herder is hivatkozik idézett írásában. Ehhez a fenséges-konceptióhoz lásd: FOGARASI György, A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban = *Programok és tanulmányok (Felvilágosodás, Lumière, Enlightenment, Aufklärung 6.)*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin – PENKE Olga – SZÁSZ Géza, Szeged, JATE Press, 2017. 76, 78.

⁵⁵ KAZINCZY Ferenc, Bácsmegyeynek öszve-szedett Levelei = *Uő, Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté – BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009. 145-146.; [KAYSER] 1778, 79-80.

összemosódnak). A későbbiekben, a kertben tett séta kapcsán leírt heves érzelmi reakciókat, a beteges érzékenység további fokozódását már a bemutatott fiziológiai jegyek ismeretében olvassuk:

„A’ szokott sétáló síkátoron sétáltunk le-felé a’ tó’ partjára. Meg-borzadtunk, a’ mint ennek végire jutván, a’ gyümölcsös fák virágjoktól meg-koppasztva akadtak szemünk’ elibe. Úgy állottunk ott, mint a’ bálványok. – Theréz [Charlotte] szakasztá félben néma bámulásunkat. Bácsmegyey [Adolf]! nints é az vala’ hol meg-írva, hogy a’ leg-több virágzás tsak olyan, mint az álom-kép? [daß die meisten Blüthen nur Erscheinungen sind?] kérdé töllem. Igen, mondám; ’s az Isten tudja, hogy az! – Egy sohajtás szaladt ki meljén, nem szóllott semmit, hanem intett, hogy menjünk tovább. Egy helyt a’ tó’ partján meg-állapodtunk, sokáig néztük, hogy a’ nagy szél dühösködő zajjal mitsoda tajtékos habokat tsapdos-ki a’ partra, melyekben a’ Hóld, öszverongyollott felhőji közzül, tsak néha tekintett reánk. El-ragadtatva állottunk így sokáig. A’ Theréz’ szemeiből egy könny tseppent-le a’ kezemre. – Miért sír Nagysád? kérdém, – Miért? felele. Nem látja é, mint tépte-le a’ szél azokat a’ szép virágokat fáinkról, melyek még tegnap olyan édesen illatoztak, olly bőv termést ígértek? nem látja é, mint fűjja-el a’ tóba [Strom]? mint nyilnak itt meg a’ habok? mint nyelik-el, ’s nem hagyják semmi jeleket léteknék? – nem látja é ezt? ’s ha látja, nem sír é? – Az Istenért, mit mond Nagysád! felelék; ez az a’ gondolat, a’ melly olyan homályosan lebegett, mint valami nehéz álom, lellem előtt; a’ mi engem így fojtogatott; Nagysád ébreszti-fel azt bennem; ’s fel-ébredése rettenetes. – Én egy le-vágott fa’ törzsökére ültem, Theréz pedig a’ tóhoz [Strom] állott, ’s merően nézett az egymást toló habokra. Gyermekségem’ víg reggele terjedt-el előttem láttam víg virágzásomat, – láttam; hogy erő gyümöltseimnek minden ragyogó reménnyét egy szempillantás egyszerre le-rázta, ’s el-hólt tompaságban ültem ott [...]”⁵⁶

A részlet érdekessége, amellet, hogy egyszerre teremt intertextuális kapcsolatot az 1770-es évek két sikerkönyvével,⁵⁷ a növényi metaforák burjánzása, amelyeken keresztül Charlotte és főképp Adolf a kedélyüket illető változásokat és az élményből levont, az emberi életre vonatkozó következtetéseiket leírják. Az, ahogyan Adolf a gyümölcsfák, az áradat (Strom) által elsodort virágok sorsának tükrében a saját betegségstörténetét értelmezi vagy még inkább, ahogy szimpatetikusan átsajátítja a megcsonkított növények tulajdonságait, különösen a fentebb bemutatott neurofiziológiai önelemzés fényében érdekes. E két diszkurzív réteg, az

⁵⁶ KAZINCZY 2009. 146.; [KAYSER] 1778, 80-81.

⁵⁷ Egy Werthertől vett idézetet helyezve a Siegwart tragikus kerti jelenetétől inspirált környezetbe. Vö.: HA 54. és [MILLER] 1776, 862-863.

orvostudomány műszavainak és az organikus metaforáknak az együttes jelenléte, sőt, összekapcsolódása egyazon jelenségegyüttes leírásában egy, a karakter fogalmához vagy az ifjúság kérdésköréhez hasonló érintkezési felületet képez a korszak irodalmi és a tudományos szövegei közt. Az organikus (növényi) metaforika és az ember pszichológiai-fiziológiai tulajdonságaira vonatkozó tudás összefonódása, diffúz együttműködése a nehezen leírható folyamatok leképezésében, az érzékeny regények általános sajátossága.⁵⁸ Térjünk is vissza Herder tanulmányához, ahol az *Adolf leveleinek* poétikai eljárásaival nagy hasonlóságot mutató jelenségeket figyelhetünk meg.

A hervadás kórképe Herdernél és Kaysernél

Herder az általa javasolt pszichológiai megközelítésnek, az inger-reakció séma szerinti vizsgálódások kiterjesztésének eszközeként az esetleírást javasolja – lévén, mint fentebb szó esett róla, az egyén fejlődése mindig egyedi módon zajlik és egyedi sajátosságokat eredményez. Az esetleírás háromféle lehet: (ön)életrajz, orvosok és barátok beszámolója, vagy fikciós mű.⁵⁹ Utóbbi alatt azonban Herder egyáltalán nem korának népszerű érzékeny irodalmára gondol, jóllehet az érzékeny regények, esetünkben *Adolf levelei* az ő elgondolásaival és tudáspoétikai eljárásaival paralel módon látszanak kezelni az emberi érzékenység kérdését.

Herder tanulmánya szerint az egyéni sajátosságok kialakulása nem a priori kódolt tulajdonságok kifejléseként, hanem az egyedi külső hatások eredményeként értékelendő. A külvilágra hangolt ember itt a növények analógiájára gondolható el: az állati és emberi test szervei „életbokroknak” (Lebensbusch) nevezhetők, amelyek életnedvekkel táplálkoznak, és a világ egészével analógiában egy eleven virágskertet alkotnak.⁶⁰ Különösen fontos szerepet tölt be a Haller elméletének alapjain, bár azt jelentősen módosítva elgondolt idegrendszer,⁶¹ amely a külső ingereket a lélek irányába továbbítja. Ennek kapcsán a növényi metaforarendszer még cizelláltabbá válik. Az idegvégződések hol az idegrendszer külső

⁵⁸ MINTER, Catherine J., Literary "Empfindsamkeit" and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany, *The Modern Language Review* 96. (2001), 1017. Ismételten föl kell hívni a figyelmet arra a már Herder tanulmányában megfigyelhető tisztázatlanságra, amely az irritabilitás és az érzékenység egyébként elkülöníthető fogalmainak szinonim ételemben való használatában rejlik. Ehhez lásd még: MINTER, Catherine J., The Concept of Irritability and the Critique of Sensibility in Eighteenth-Century Germany, *The Modern Language Review* 106. (2011), 463-472.

⁵⁹ HERDER 1778, 20-21.

⁶⁰ HERDER 1778, 11-12.

⁶¹ PETHES 2007, 124.

bokraiként (äußerste Büsche), hol érzőrügyként (Gefühlsknospe) szerepelnek.⁶² Érdekes ugyanakkor, hogy az idegrendszer működése, a benne cirkuláló információ leírása során Herder már egy másik, a növényi részekkel nehezen összefüggésbe hozható metaforát használ, az idegekben áramló „gondolatot” (Gedanke) ugyanis, Adolffhoz hasonlóan lángfolyamként (Flammenstrom) határozza meg.

A növényi organizmusként leírt emberre leselkedő legnagyobb veszély a hervadás, amely különösen a neuralgikus pontként megismert fiatalkorban lehet fenyegető. Itt a növények ciklikus megújulásának képei az emberi életszakaszokkal kapcsolódnak össze. Herder neveltetésük lefolyása és fejlődésük menete szerint – amely a későbbi generációkra is átöröklődő tulajdonságokat eredményez – két eltérő kedélytípust, tehát karaktert határoz meg. A földműves (Landmann) ifjúságának megfelelő lefolyása, természetközeli neveltetése miatt jámbor töről fakadó egészséges rügynek minősül:

„Légy boldog, ártatlan ifjú, tiszta száron, nemes magból [származó], egészséges, zárt rügy! Nem virítasz és bomlasz ki korán, hogy hamar elhervadj, nem ringatod magad langyos zephyrek lehelletével, inkább durva szelek rángatnak [...]”⁶³

A földműves kiválóságát a rá nehezedő próbatételek kiállásának képessége bizonyítja, amelyet neveltetésének egyszerű körülményei alapoznak meg. Ezek közepette ugyanis az életerő túl korai felélése (a túl korai virágzás és kibomlás) föl sem merül, ezért nem jelent veszélyt az egészséges fejlődésre. Mindezt az idézett részlet a növényi tulajdonságok és az időjárási jelenségek összefüggésében mutatja be.

Az erős szervezettel és egyszerűbb kedéllyel felvértezett természetközeli emberrel szemben az érzelgős (Empfindler) figurája jelenik meg, mint elrettentő példa és a diszfunkcionális kedélytípus képviselője. Állapota egyfajta civilizációs betegség tünetegyüttesének tekinthető, amely a túlfinomodás érzékletesen leírt folyamatával van összefüggésben:

„Amilyenek mi vagyunk, olyanok a gyermekeink; senki sem tud önmagánál jobbat adni az utókornak. A túl korán kimerített életerő [Lebensgeist], a puhaságtól, bujaságtól és semmittevéstől hervadt rostok továbböröklődnek [pflanzen sich fort]: mert egy vízfolyás sem

⁶² HERDER 1778, 27-28.

⁶³ Wohl dir, unschuldiger Jüngling, auf keuschem Stamm, aus edlen Saamen, eine gesunde, vestgeschlossene Knospe. Nicht zu früh blühend und entfaltet, um bald zu verwelken, nicht üppig dich wiegend im Hauche lauer Zephyre; lieber von rauhen Winden geschüttelt [...]” HERDER 1778, 67-68.

szökik magasabbra a saját forrásánál. A legnevesebb spekulátorok és érzelgősök [Spekulanten und Empfindler] tehát eleve annak születnek. Mit nyomhatunk ebbe a nyúlós velőbe, ebbe a szétfolyó viaszba, ami ott maradhat, tovább munkálhat? mint a nyálka és a kocsonya siklik ki ez a teremtmény neveltetésének kezei közül.”⁶⁴

Az érzelgős emberek hervadásra vannak ítélve, puhányok, buják és hasznavehetetlenek, állapotuk legfőbb okának pedig neveltetésük hibás menete tekinthető. Ennek kulcsmozzanata Herder megítélése szerint a valóságtól való elrugaszkodottság, az észhasználat túlsúlya, a megfelelő érzéki stimulusoktól való fiatalkori elzártság – mindez a földműves kontrasztjában különösen szembetűnő. A külvilág hatásainak neveltetése során kevésbé kitett, ezért ezekkel szemben immunizálódni képtelen ifjú nem tud uralkodni érzékenysége fölött, életerejét hamar feléli és többnyire erkölcstelen célokra, regényes képzelődésekre fordítja (schöne Romane von Empfindungen und Spekulationen).⁶⁵ Ez a magatartásminta a Herdernél is fellelhető tökéletesedési cél tükrében látszik morálisan elmarasztalhatónak. Amennyiben a rossz tulajdonságok tovább burjánzanak a jövő nemzedékek fiziológiai és pszichológiai tulajdonságaiban – a szöveg a tulajdonságok átörökítésére is növényi metaforát használ (Fortpflanzung) –, úgy az ezek elkerülésére való törekvés, az ezek elleni fellépés az emberiség javára irányuló kötelességnek tekinthető.

A Herder-szöveg bemutatott részleteiben számos kapcsolódási pontot ismerhetünk fel *Adolf leveleivel*, sőt, a regényt akár a hervadás kórképét ábrázoló esetleírásként is olvashatjuk. Adolf már második levelében a növényi élet analógiáját fölhasználva értelmezi az emberi élet jelenségeit. Ekkor egy megáradt folyó (Strom) hullámaitól körülvett facsemetére esik a pillantása:

„Míg még velő van a’ törsökődben, míg még erőssen állasz gyökereden, mondám magamban, nem tarthatsz a’ veszteden igyekező habtól; de ha gyökereid közzül el-hordja a’ földet, ha éltető nedvességedet vala’ melly féreg [tödtender Wurm] szívja-ki, ’s akkor áll megint néked [der Strom an dich hinstürmt], haszontalan bízakodol gyökeredben; ki-fordít, ’s el-viszen. – Minden az emberek’ sorsát mutatja, Mantzi [Sophie]!”⁶⁶

⁶⁴ „Wie wir sind, sind unsre Kinder; niemand kann was bessers, als sich selbst der Nachwelt geben. Zu früh erschöpfte Lebensgeister, von Weichheit, Ueppigkeit und Müßiggang welke Fibern pflanzen sich fort: denn kein Abfluß springt höher als seine Quelle. Die berühmtesten Spekulanten und Empfindler werden also schon gebohren. In dies zähe Mark, in dies verfließende Wachs, was kann hinein gedruckt werden, das da bleibe, das fortwürke? wie Schleim und Gallert entschlüpft das Geschöpf den Händen seiner Bildung.” HERDER 1778, 66.

⁶⁵ HERDER 1778, 67.

⁶⁶ KAZINCZY 2009, 120. [KAYSER] 1778, 6.

Az itt leírt kép, amely az emberi sors összefüggésében értelmezendő, előrevetíti a főszereplő betegségstörténetének lefolyását. A növényi élet pusztulását a féregként (Wurm) megjelenített betegség okozza, amely az emberi test létfontosságú szerveivel párhuzamba állítható növényi részeket károsítja, ezzel pedig fölszámolja a növényi szervezet külső kihívásokkal (áradat, Strom) szembeni ellenálló-képességét.

A növényi metaforák önértelmező használata az egész regényen végigvonul. Adolf ezt helyenként (Herderhez hasonlóan) a véráramban keringő lángok képével is összekapcsolja, például a Charlotte kedélyére gyakorolt káros befolyás miatt aggódva:

„ez a’ gondolat [Gedanke], – nézd, kérlek, mint emberek szívében, érről érre, mint egy égő tűzpaták [wie ein Strom brennenden Feuers]; mint égeti-meg minden ütköző tsemétéjét a’ nyúgodalom’ reménylésének [wie er wegsengt jede Spur einer keimenden Hofnung der Ruhe]!”⁶⁷

A lázas betegség – a patológikus rajongást, mint korábban kiemelttem, Wieland „lélekláznak” (Seelenfieber) nevezi⁶⁸ – a hervadás kiváltó oka. A főszereplő csírázó reménye (keimende Hofnung [!]), amelyet a vidéki nyugalomban terápiás jelleggel eltöltött napok táplálnak, az ismételt affektív kihívás hatására hervadásnak indul. A betegség fokozódásával Adolf aztán egyre részletezőbben írja le ezt a növényi organizmusoktól kölcsönzött, önmagára értelmezett kórképet. Hivatkozik egy viharra is, amely fölfogható a szenvedély metaforájaként, ez azonban okvetlenül metonimikus kapcsolatban áll a főszereplő által korábban megélt konkrét zivatarral, amely a növényekhez hasonlóan Adolf növényi analógiára elgondolt szervezetére is végzetes csapást mért:

„Rút fergeteg hozta ideje előtt Őszömet elő, – ne únszolj, kérlek – én fonnyadok.”⁶⁹

A regény nem a csak az emberi szervezet, valamint az ember külvilágra való érzékenységének összefüggésében használ a Herdernél látottakhoz hasonló képeket. Az egészséges és beteges emberek tipizálásában, a dichotomikusan elkülönített karakterek leírásában is az ott bemutatottakkal rokonítható ábrázolásmódokkal találkozunk. Adolf, mint fentebb említettem, a derűs kedély és az egészséges test egymást kölcsönösen föltételező állapotában látja az emberi élet optimális állapotát. Ehhez az állapothoz megítélése szerint a földműves (Landmann, Landmädchen) áll a legközelebb. A „falusi lányka” képe egyenesen

⁶⁷ KAZINCZY 2009, 147. [KAYSER] 1778, 84.

⁶⁸ „Schwärmerey ist Krankheit der Seele, eigentliches Seelenfieber [...]” WIELAND 1775, 153.

⁶⁹ KAZINCZY 2009, 175. [KAYSER] 1778, 164.

a természetes környezetben fejlődő növényhez válik hasonlatossá, amelyet nem fenyegetnek a természet rendjébe történő beavatkozás káros következményei:

„Be derék portéka az emberi szív, Marosy [Theodor], ha a' sok egyengetéssel el nem rontják [wenn man an der Pflanze nicht künstelt]. De ha erőltetni akarod, úgy jársz vele, mint az érlelt gyümöltsel. A' Teremtő azt, a' mi érlelésére szükséges, már belé rejtette abba a' földbe, a' mellybe ülteted; 's hidd-el, annál jobb ízű, annál tökéletesebb a' gyümölts, mennél kevesebbet erőlteted. Nézz-el eggy falusi lánykát [Landmädchen], a' ki távol minden sokaságtól, magában nő-fel, – mitsoda édes ártatlanság, mitsoda szent feddhetetlen tisztaság mosollyog szemeiből! mitsoda természeti kellemetesség van minden tselekedetiben! Szívünk' piperés formálása igen gyakran vál hernyóvá [Raupe], melly a' leg-szebb virágot is meg-eszi, 's a' nevedő gyümöltsbe is bé-rágta magát [die schönsten Früchte verdirbt].”⁷⁰

A túlfinomult érzékenység a természetes egyszerűséggel szemben nem bizonyul jövőképesnek. A növényi metaforák rendszerében a túlfinomultság hernyóként (Raupe) jelenik meg, amely az ifjúkorral azonosítható virágzás idején jelent veszélyt az emberi kedélyre. Érdekes a két eltérő kártevő, a féreg és a hernyó megkülönböztetése: a fiziológiai adottságokból kialakuló diszfunkció, majd betegség a belülről támadó féreg, míg a külső, elsősorban társas környezetben szerzett káros hatások, tehát a neveltetés hibái a kívülről támadó hernyó képében nyernek alakot. A finomodás (Verfeinerung) mindezek után nem azonosítható a tökéletesedéssel (Vervollkommenheit), mely utóbbinak alapját éppen a természetesség megtartása, a megfelelő testi adottságok megőrzése és továbbörökítése képezi. Mindez az idézett részletben a gyümölcsözés képességében nyer alakot, amely a túlfinomult kedélyű ember számára kevésbé tűnik elérhetőnek.

Adolf a Herderéhez hasonló ellentétpárt talál a földműves karaktere számára. Az érzélgőshöz (Empfindler) hasonló városi embert (Städter) állítja vele szembe és írja le elmarasztaló élel:

„[...] erősebb ín-szövevényeit [Nervensystem] írigylem a' Föld-mivelőnek [Landmann], 's azt, hogy néki sok ezer dologról, a' mellyek bennem kívánságot támasztanak, nékem el-múlthatatlanokká lettek, a' mellyek életemet kedvesebbé tészik, nem-létek pedig bennem visszas érzést szűlnék, még tsak ideája sint. Nem szint-ollian tökéletességig emberek é ők, mint mi? Nékik is van bizonyos mértékű érzések, 's az a' grádus a' mellyel élnek és éreznek, azt tartom, a' legszerentsébb clíma. [...] Mi, a' kik Városokban neveltettünk, el-vagyunk a'

⁷⁰ KAZINCZY 2009, 130. [KAYSER] 1778, 36-37.

kényeztető kezek által rontva egészen [Wir Städter sind verdorben; denn wir werden verkünstelt]. Tsak nézd-el Ifjainkat, nem a' leg-kínzóbb kívánságok alatt múlik é el szép idejek? 's ha egyben 's másban férfiúi bátor meg-keményedést látsz is, mennyi környűllálás vét el-szédítésére töröket [wird durch tausend Umstände und Reizungen das Feuer bis zum höchsten Grade getrieben]! Tsuda é osztán, ha a' szegény ifjú, a' vég nélkül való küszködésben 's el nem tsendesített szomjúságban el-hal?"⁷¹

A városi ifjúság a hervadás fokozott fenyegetésében él. A rájuk, így például Adolfra jellemző lelki betegségek okai tehát az ifjúkorban, túlságosan korán megélt heves érzelmek, valamint környezetük irritatív volta, amely a földműves neveltetésének körülményeivel szemben nem tekinthető ideális klímának. A két embertípus eltéréseinek fiziológiai alapja idegrendszerük eltérő kiképzése. A földműves idegrendszere erősebb, így kevésbé érzékeny – mindez ugyanakkor emberi mivoltában nem diszkvalifikálja. Ismét test és lélek kölcsönös összefüggésére, fejlődésük elválaszthatatlanságára látunk rá, ezúttal azonban a testi dimenzió kap erőteljes hangsúlyt. Adolf felfogásában – különösen, ha az idegek működése kapcsán idézett korábbi megjegyzéseit is fölidézzük – a fiziológiai adottságokra helyeződik a fókusz, amennyiben ezek alapozzák meg az érzékenység mértékét és ezáltal a karakter fiatakorban megszilárduló sajátosságait. A gyenge test a felfokozott érzékenységgel asszociálódik – ha pedig a test gyengesége miatt a lélek beteggé válik, a betegség a test további gyengüléséhez vezet, ezáltal pedig elhatalmasodik, esetünkben végzetes kimenetellel.

A lelki betegségek megelőzése tehát a test megerősítésével képzelhető el, amelyet Adolf generációkon átívelő projektként vetít előre, lévén a szerzett tulajdonságok Herderhez hasonlóan szerinte is továbbörökíthetők. E folyamat leírása ismételten növényi metaforák használatával történik: a deviáns egyének, ahogyan Adolf magára is tekint, önmaguk önkéntes elkülönítésével és tapasztalataik megosztásával segíthetik az egészségesek megmaradását a tökéletesedés helyes útján. Ebben az összefüggésben a főszereplő hervadó faként jelenik meg, míg az ő tapasztalataiból okuló, helyébe lépő egészségesek utódai (itt konkrétan Adolf húgának és sógorának születendő gyermekei) virágzó, gyümölcsöző növényekként mutatkoznak:

„Így hal-ki az Isten veteményes kertében eggy fa, 's helyette tíz nevededik-fel, hogy virágra fakadjon 's gyümölsöt [nuzbare Früchte] teremjen.”⁷²

⁷¹ KAZINCZY 2009, 172. [KAYSER] 1778, 156-157.

⁷² KAZINCZY 2009, 162. [KAYSER] 1778, 131.

Adolf virágait letépi a vihar és elsodorja az ár. Testét belülről férgek, kívülről hernyók támadják meg. Hervadásnak indul és a növényi élet ciklusainak átsajátításával a téltől őszi tartó regénycselekmény végén meghal. A növényi metaforarendszer tehát életfunkciói összességét átfogja, szorosan összefonódva a neurofiziológiai folyamatokra alkalmazott tűz (Feuer, Flammen) és a külső affektív hatásokra értett áradat (Strom) képeivel. Ez a következetesen alkalmazott nyelv, amelyet itt egy fiktív esetleírás poétikai eszköztárában ismerhetünk föl, rendkívül közeli rokonságot mutat a Herdernél feltárt metaforakészlettel. A leírás tárgya pedig nem más, mint a fent bemutatott három populárfilozófiai szövegben és a korábban földézett regényekben egyaránt központinak számító téma: az ember érzékenysége testi-lelki kettős természetének összefüggésében. Adolf története ennek vonatkozásában fiktív esettörténetként értékelhető: egy extrém példa, egy szélsőségesen érzékeny ember önkritikus betegség-történeteként, ahol a főhős meghatározza saját hibás fejlődésének helyes alternatíváját. A szöveg tehát regényszerűen kidolgozott példa-olvasmányként ajánlja önmagát, a főszereplő-elbeszélő leveleinek címzettjein keresztül metonimikusan egész olvasóközönségét megszólítva. Mint Matthias Luserke a regény rövid taglatában rámutat, már Kayser is hasonlóan határozta meg a regénnyel kapcsolatos szerzői intencióját, mikor szűk egy évtizeddel az elkészülte után visszatekintett a műre és annak recepciójára.⁷³

Herder tanulmányának és Kayser regényének összehasonlítása után mindemellett úgy tűnik, a két szöveg közt szoros intertextuális kapcsolat áll fenn, amennyiben a regény mintegy továbbírja, fikciós terében próbára teszi a populárfilozófiai esszé megállapításait, analógiáit. Anélkül, hogy a két írás közti efféle kapcsolatra vonatkozó megfigyeléseimet annullálnám, összességében mégis inkább amellett érvelnék, összhangban a dolgozatom elején fölvetettekkel, hogy a bemutatott növényi metaforarendszerek az éppen szétfejlődő tudományos és irodalmi diszkurzusokban párhuzamosan kialakuló közös struktúrák sorába tartoznak. Ha az *Adolf leveleiben* föltárt organikus metaforákat nem csak a Herder-szöveg összefüggésében, de az érzékeny regényirodalom horizontján szemléljük, eredetük bizonytalanabbá válik, hiszen további alternatív előképek bukkannak föl – gondoljunk csak La Roche vagy Miller regényeinek fentebb bemutatott részleteire.

Befejezés

⁷³ LUSERKE, Matthias, *Die Bändigung der wilden Seele, Literatur und Leidenschaft in der Aufklärung*, Stuttgart, Metzler, 1995, 318.

A Fanni tolla alá tévedt levél – hogy dolgozatom végén az elejéig tekintsek vissza – mindössze parányi töredéke, szerény metonímiája az érzékeny regények növényi metaforarendszereinek. E művek, amelyeket az „egész ember” érzékeny természetét központi cselekményalakító tényezőként használó fikciós alkotásokként mutattam be, a növényi metaforák populáris nyelvét az emberi szervezet működésének modellezésére használják. Mindez szoros párhuzamba állítható a korszak populárfilozófiai szövegeinek tudáspoétikai eljárásaival, ahol szintén meghatározó az organikus metaforák jelenléte. Mindennek fényében, Michel Foucault terminológiájának alkalmazhatóságát fölvetve úgy vélem, a tárgyalt regények az emberi természetről való tudásalkotásban az intézményesült tudományos ismeretek és a partikuláris, „alávetett” tudás közt képeznek kapcsolatot,⁷⁴ méghozzá egy olyan korszakban, ahol a tudományos ismeretek egyre határozottabb kontúrokkal határolják el magukat a hétköznapi ismeretektől. Ebben az értelemben az e diszkurzusok differenciálódásának történeti folyamatához kötődő, sajátosan idekapcsolódó jelenségként tekinthetjük az irodalmi érzékenységet.

Bibliográfia

BURKE, Edmund, *A Philosophical Enquiry into the Origins of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, London, Printed for R. and J. Dodsley, in Pall-mall, 1757.

CAMPE, Joachim Heinrich, *Die Empfindungs und Erkenntnißkraft der menschlichen Seele*, in der Weygandschen Buchhandlung, Leipzig, 1776.

CSUKA Botond, *The Teleology of the Aesthetic in the British Enlightenment*, [Doktori disszertáció, ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola], Budapest, 2019.

CSUKA Botond, Providenciális érzékenység: a brit felvilágosodás esztétikájáról = *Esztétika – történelem – hermeneutika, Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. POPOVICS Zoltán – SZÉCSÉNYI Endre, Budapest, L’ Harmattan, 2019. 46–64.

DARNTON, Robert, Readers respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity, In: Uő, *The Great Cat Massacre. And other Episodes in French cultural History*, Random House, New York, 1984, 215-256.

⁷⁴ A Foucault által vázolt, hatalmi szembenállásként elképzelt ellentét a 18. századi érzékenység-diszkurzus belső megosztottságát is jól magyarázza, különös tekintettel az 1770-es éveknek a szenvedélyeket témává emelő regények körül kialakult polémiaiára. Foucault gondolatait ld.: FOUCAULT, Michel, Vorlesung vom 7. Januar 1976, ford. Hans-Dieter Gondek, In: Uő, *Schriften in vier Bänden, Band III*, kiad. Defert, Daniel – Ewald, Francois, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003, 217-220.

EBERHARD, Johann August, *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens. Eine Abhandlung, welche den von der Königl.[ichen] Akademie der Wissenschaften in Berlin auf das Jahr 1776 ausgesetzten Preis erhalten hat*, bey Christian Heinrich Voß, Berlin, 1776.

FOUCAULT, Michel, Vorlesung vom 7. Januar 1976, ford. Hans-Dieter Gondek, In: Uő, *Schriften in vier Bänden, Band III*, kiad. Defert, Daniel – Ewald, Francois, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003, 213-231.

GAMPER, Michael, Der mensch und sein Wetter. Meteo-Anthropologie der Lyrik nach 1750, *Zeitschrift für Germanistik*, 2013/1 (XXIII), 77-97.

GAMPER, Michael, Erzählen, nicht lehren! Narration und Wissensgeschichte, in: GESS, Nicola, JANBEN, Sandra (szerk.): *Wissens-Ordnungen. Zu einer historischen Epistemologie der Literatur*, Berlin, Boston 2014, 71-99.

GAMPER, Michael, Rätsel der Atmosphäre. Umriss einer ‚literarischen Meteorologie‘, *Zeitschrift für Germanistik*, Neue Folge, XXIV, Heft 2 (2014), 229-243.

GIURATO, Davide: Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit = *Handbuch Literatur & Emotionen*, szerk. KOPPENFELS, Martin von – ZUMBUSCH, Cornelia, Berlin, De Gruyter, 2016, 329-340.

GOETHE, Johann Wolfgang, Werther szerelme és halála, ford. Szabó Lőrinc = Uő, *Szépprózai művek*, Budapest, Európa, 1983, 5-131.

HA = GOETHE, Johann Wolfgang von, Die Leiden des jungen Werther = Uő, *Werke* [Hamburger Ausgabe], Band 6, Romane und Novellen I, s. a. r. TRUNZ, Erich – WIESE, Benno von, DTV, München, 2000, 7–174.

HEINZ, Jutta, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, De Gruyter, Berlin-New York, 1996.

HERDER, Johann Gottfried, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele. Bemerkungen und Träume*, bey Johann Friedrich Hartknoch, Riga, 1778.

JACOBI, Friedrich Heinrich: *Woldemar. Eine Seltenheit aus der Naturgeschichte*, Stuttgart, Metzler, 1969.

[KÁRMÁN József]: Fanni' hagyományai, Uránia, Első Esztendő, II. Kötet [!] (1794), 199–244.

[KAYSER, Albrecht Christoph]: *Adolfs gesammelte Briefe*, Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung, 1778.

KazLev I. = *Kazinczy Ferencz összes művei, Harmadik osztály, Levelezés, I. kötet*, s. a. r. Váczy János, Budapest, MTA, 1890.

KAZINCZY Ferenc, Bácsmegyeynek öszve-szedett Levelei = Uő, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté – BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009, 115-191.

KOSCHORKE, Albrecht, *Körperströme und Schriftverkehr. Mediologie des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, Metzler, 2003.

KOŠENINA, Alexander, *Literarische Anthropologie. Die Neuentdeckung des Menschen*, Berlin-Boston, De Gruyter, 2016.

LACZHÁZI Gyula, Érzelmi hatásmódok és az irodalom terapeutikus haszna a XVIII. században, *Helikon*, LXII (2016/2), 158–167.

LA ROCHE, Sophie von, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*, München, Winkler, 1976.

LUSERKE, Matthias, *Die Bändigung der wilden Seele, Literatur und Leidenschaft in der Aufklärung*, Stuttgart, Metzler, 1995.

MELLMAN, Katja, Literaturwissenschaftliche Emotionsforschung = *Handbuch Literarische Rhetorik*, szerk. ZYMNER, Rüdiger, Berlin-Boston, De Gruyter, 2015, 173–192.

MINTER, Catherine J., Literary "Empfindsamkeit" and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany, *The Modern Language Review* 96. (2001), 1016–1028.

MINTER, Catherine J., The Concept of Irritability and the Critique of Sensibility in Eighteenth-Century Germany, *The Modern Language Review* 106. (2011), 463–476.

[MILLER, Johann Martin], *Siegwart. Eine Klostersgeschichte*, Leipzig, Weygand, 1776.

[MILLER, Johann Martin], *Szigvárt Klastromi Története*, Első Szakasz, Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által, Nyomtatódott Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály költségével 's betűivel, 1787. 6-7. Vö.: [MILLER] 1776, 8-9.

PETHES, Nicolas: *Zöglinge der Natur. Der literarische Menschenversuch des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, Wallstein, 2007.

PETHES, Nicolas: Az eset esztétikája, A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról, ford. ZSELLÉR Anna, *It*, 2012, 431–444.

PLATNER, Ernst, *Anthropologie für Aerzte und Weltweise*, Erster Theil, Leipzig, in der Dykischen Buchhandlung, 1772.

RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténetei*, Atlantisz, Bp, 2022.

[ROUSSEAU, Jean Jaques], *Die Neue Heloise, oder Briefe zweyer Liebenden, aus einer kleinen Stadt am Fuße der Alpen*; gesammelt und herausgegeben durch Johann Jacob ROUSSEAU. Dritter Theil. Aus dem französischen übersetzt. Mit allergnädigsten Freyheiten. Leipzig, in der Weidmannischen Handlung, 1761.

SHAFTESBURY, Lord, *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, vol. I, treatise I, London, 1711, 3–55.

STOLBERG, Friedrich Leopold, Ueber die Fülle des Herzens, *Deutsches Museum*, 1777/7, 1–14.

STÖCKMANN, Ernst, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009.

WELSH, Caroline, Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung = *Wissen. Erzählen. Narrative der Humanwissenschaften*, szerk. HÖCKER, Arne – MOSER, Jeannie – WEBER, Philippe, Bielefeld, transcript, 2006, 53–64.

WIELAND, Christoph Martin, Auszüge aus einer Vorlesung über die Schwärmerey, *Der Teutsche Merkur*, 1775/4, 134–155.